

КУПАЛЬСЬКІ МОТИВИ ФОЛЬКЛОРНИХ СЮЖЕТІВ

«СПАЛЮВАННЯ» ТА «ПОТОПЛЕННЯ» ДІВЧИНИ

Д.Г. Трегубов, к.т.н., доцент, НУЦЗУ, Харків

І.М. Трегубова, керівник гуртка-методист, КЗ «ЦДЮТ №1 ХМР», Харків

Напад РФ на Україну – це чергова спроба, починаючи з часів Андрія Боголюбського-Китана, знищити культуру, наявність якої свідчить про опосередковане відношення «руського світу» до слов'янських коренів. Весь цей час, починаючи з 1169 р., Русь-Україна веде боротьбу проти московсько-суздальської агресії. Нажаль ці дії досягли певних успіхів, тому Україні доводиться продовжувати боротьбу як на фронті зі зброєю у руках, так і шляхом відродження культурної ідентичності та самобутності. Важливим напрямком у цій роботі є пошук та пояснення архаїчних коренів зразків фольклору.

Поширеним фольклорним сюжетом є «звідництво дівчини» [1], за яким дівчина гине внаслідок спалювання чи потоплення від рук чоловіків, які підмовили її на «мандрування». Нелогічні дії головних персонажів знаходять аналогію у весняних та весільних обрядах [2]. Весільні пісні згадують стояння дівчини під сосною, яка горить, що схоже на сюжет «спалювання», який містить точне відображення етапів традиційного українського весілля [3]. За мітом шинкарка (богиня Хмара) потрапляє в аналогічну ситуацію, у чому бачать дію блискавки (Громовика), після якої починається живильний дощ [4]. Згадування Дону та Дунаю у даному сюжеті окреслює територію його створення як землі поселення українців. Рух «із Дону додому» або до Дунаю співпадає з рухом сонця, що перетворює сюжет на солярний. Так, за щедрівкою Касуня-Зоре пливла у «дунаї» та подала руку, щоб її врятували, лише «миленькому» [5]. Баладність сюжету конфліктує з бравурністю радянського виконання пісні «Їхали козаки» – за змістом для неї більше підходить стиль думи. На даний момент у сюжеті «звідництво дівчини» не повністю з'ясовано обрядові засади, які стоять за описаними у піснях образами.

Весняні події, які підлягають календарно-обрядовому вшануванню, охоплюють час від весняного рівнодення, коли святкували Великдень, до літнього

сонцестояння, свята Купала. Посередині цього періоду знаходиться свято Юрія, як апогей весни. Виникає питання: до якої частини цього періоду відносяться події згаданого сюжету та з якими обрядовими традиціями він пов'язаний?

З давнього світогляду залишився вислів: «шлюб здійснюється на небі», але раніше в цьому і полягав світогляд. Тому молоді повинні пройти небом, аналогом чого є річка, яка відбиває події у небі. Тоді і небо – теж річка. Тому у магічних ритуалах імітували події на небі діями у воді, біля води або на мосту. Аналогія сюжету з мітологічними відносинами Громовика та Хмари свідчить про те, що дівчина та козак у пісні «Їхали козаки» повторюють дії богів, а сосна може бути як аналогом світового дерева, так й символом нареченої. Дії богів, у свою чергу, слов'яни пов'язували з календарним циклом «життя» сонця. Рік, починаючи з зимового сонцестояння по черзі відображають образами Коляди, Ярили (з весняного рівнодення), Купалви (з літнього сонцестояння) та Овсеню (з осіннього рівнодення). У відповідні дати вшановували й чотириликого бога часу Світовида (Білобога), який бореться за царство світла зі тьмою. Світовида пов'язують зі Світовим деревом, а одним з його символів є «громовик».

Якщо весні властиві процеси відновлення життя, то літу – процеси родючості. Обрядовість відповідала цим уявленням та пов'язувала з ними ініціаційні дії з переводу дитини або молоді до наступного соціального стану (одруження та ін.). Звернемо увагу, що єдиним часом зіткнення весняного та весільного періодів є свято Івана Купала, зміна часу Ярили на час Перуна-Громовика, бога блискавок.

За піснями, весільний обряд раніше передбачав ініціацію у лісі для переводу дівчини у дорослий статус, шляхом мандрування по етапах [6]: «Ой були ми в полі / В зеленій діброві / Загубили дівку / В хрещатім барвінку». Обряд ініціації символізував ритуальну смерть шляхом перебування поза «свого» звичного простору у «чужому» – у неупорядкованому світі ворожих (невідомих) стихій, тварин, рослин та духів. Протягом такої ініціації дитина (молодь) освячується вищими силами. Наприклад, існувала традиція освячення новонародженого розташуванням у пічці [6], а для дорослих дітей – зустріч світанку з

завершенням ініціації переправою через ріку (схоже на купальський обряд).

Обряд ініціації взагалі, як й означений сюжет, передбачає пересування крізь поля та ліса за допомогою коня зі створенням стоянки та програванням ритуальної смерті. Темний ліс при цьому розглядають як потойбічний світ. Кінь виступає символом чоловічого начала та Сонця (є атрибутом Ярили), виконує роль перевізника у потойбіччя, посередника та сповіщувача як для людини, так і для Сонця. Тому в ініціаційно-освячувальних церемоніях, в тому числі весільних діях, кінь був однією з головних складових [7].

Звертає на себе увагу те, що дівчина, яка «птопає» або «горить» часто звертається до невизначеного адресата: «Ой хто в лісі чує, нехай той рятує...», «Хто в полі ночує, Най мій голос чує...», «хто мене доплине, того я буду», «чи я й не хороша, / чи не вродлива...». Схожу промову демонструє весільна веснянка: «Подам голосочок / Нехай той почує / Хто в полі ночує. / А вже весна... Молодому козакові / Мандрівочка пахне» [8]. Тобто дівчина та якийсь парубок навесні зустрічають світанок в різних частинах неупорядкованого світу, а дівчина при цьому промовляє свої побажання. Допомога потрібна – оскільки дівчина прив'язана до сосни косою і її необхідно обрубити. Тому впливає, що прохання про допомогу дівчина адресувала очікуваному нареченому, а «обіцянки кращого життя» надавались у гурті зі «старостами» (як у весільній пісні: «...наїхали од Василька люди... Поїхали, Марійко, з нами» [9]).

Найбільш схожим на ініціаційні дії є обряд, який присвячено святу Купала. За віруваннями наших пращурів створення світу відбулося завдяки поєднанню сонячного вогню та води (шлюб неба та землі) як чоловічого та жіночого начал. Що й святкують на Івана Купала. Зливи, сонце та гроза надають землі під час свята найбільшу родючу силу [4]. Тому в давнину з цього свята починалися шлюбні обряди. Для інсценування небесних подій купальський вогонь запалюють на всю ніч – від заходу Сонця у Землю та смерті Ярили до сходу Сонця й народження Купалви. Дівчата на видані та хлопці спочатку утворюють окремі гурти. Для вогнища заздальгідь, на свято Юрая (Святий Юрій, Урай, Ирій, Юра Рай; 6 травня), готували сосну – майже до верхівки обрубували гілки

та зрізали кору, тобто моделювали Світове дерево [10]. На Купала до верхівки чіпляли колесо, а біля стовбура після заходу сонця запалювали велике вогнище. Ритуальний вогонь хлопці традиційно розпалюють тертям. Вогонь охоплював верхівку та колесо, яке через деякий час падало та котилося у воду, як символ єднання стихій – неба та землі, шлюб Сонця та води, Ярили та Дани. Загоряння лише верхівки сосни (оскільки інших гілок немає) схоже або на враження сосни блискавкою, або на охоплення верхівки першими променями сонця, що зійшло.

На Купала виготовляють деревце Роду – купайлицю (марену, гільце) на знак початку нового життя та родючості; біля нього водили хороводи та співали весільні пісні, а потім спалювали або топили [11]. Новим вогнем увечері заново освячували піч, а на світанку купалися у річці, оскільки вода вже була освячена новим Сонцем-Купалвою, переродженим Ярилою. А на весняне рівнодення (за дев'ять місяців), на Великдень, народжувалась дитинка Білобога та Дани – Білоданчик [12]. Саме на Купала молоді знаходили шлюбну пару [13]. Можливо спільну мандрівку (шлюбну) лісом на Купала й називали «шукати квітку папороті».

Дівчата могли розпалювати вогонь лише ті, які були на виданні, і лише на свято Юрая, що було знаком для хлопців. Юрай був богом весни: «Як затрубив святий Юрій, Всі ліси се зазеленіли». Він «перейняв» повагу слов'ян до Дажбога [10]. Дохристиянська весільна пісня сповіщає: «Поміж трьома дорогами рано-рано! / Там здивався князь із Дажбогом...» [13]. Тобто на сході сонця наречений зустрічається з Дажбогом (богом сонця), який освячує весільний ритуал. Водночас перехрестя на «три дороги» схоже на тройдереву – світове, аналогом якого є сосна (православний хрест схожий на образ тройдерева).

Вечірню частину свята Купала розглядають як похорони Ярили та Марени в момент заходу сонця за велику воду. І якщо Ярила перетворюється на Купалву, то Марена – гине остаточно. А потопаюча у дунаї дівчина, про яку співають у колядках, весільних та купальських піснях є богиня Зоря [14] (як відбиття сонця у воді), яка потребує рятування. У щедрівці її називають «Касуню, зоре» [5]. Сонце зустрічають на світанку: «Вона ж думала / Що то сонечко / Аж то Іванко-/ Соколечко» [8]. Існує сюжет, коли донський казак прив'язав дівчину до

сосни й звертається до неї: «Погляди-ка, ...где Дунай, ... где Дон»: тобто світанок зустрічають над водою. На Купала про Дану співають: «А де Наше Купайло стояло / То там Місяць і Сонейко сіяло / Чого Вона на Купайла не вийшла? / Русу Косу звечора чесала... / На Розсвіті личенько вмивала». Про Івана йдеться: «Іванова голова зайнялася була, / А Марена з радощами / носить воду пригорщами, / та й гасить, та й гасить. / Що залиє, то й займеться» [15], що можна розуміти як схід Сонця та зростання його відбиття у воді.

Дівчина на виданні у піснях порівнюється з роллю відбиття сонця у «дунаї». Так, у купальських піснях йдеться: «Ой на річці на Дунаї / Там липонька потопає, / ...дубочка прикликає» та «...на Купала, / Іграло сонечко... / Та припало дівкам... Дунай-море пливсти... / Та всі дівочки перепливли... / Дівка Оленка втонула» [14]. Вийти заміж описують як втонути у «дунаї» [16]: «...річенька тече, /...Марусенька бродить. / За нив батенько...: / – Втонеш ... / – Ой, воліла б я, / Я в той Дунай тонути... / Лиха доля обгорнути...» .

«Дунай», за попередніми висновками [1], це розлив річки під час половіддя. Інші думки з цього приводу базуються на аналізі «Слова о полку Ігоревім», де більшість згадок «Дунаю» відноситься до певних історичних або політичних подій, тому ідентифікується як назва відомої річки. Але декілька згадок у таких аналізах докладно не проаналізовано. Історично, події «Слова» розгортаються навесні, можливо під час половіддя. Тоді стає зрозумілим вихід Ярославни на дунай, та те, що «над дунаєм голоси чути». Але є ще одна згадка «дунаю»: Ярославна, перетворившись на «зигзицю», спочатку полетіла не на Каял-реку, де необхідно було рятувати чоловіка, а на Дунай за «живою» водою. У слов'янській традиції вода стає цілющою на Водокрес, Великдень та Купала. Якщо вважати, що «дунай» – це освячена сонцем вода в певні дні, стає зрозумілим – чому «дунай» згадують у щедрівках, гаївках («Гела-Гелочка... / Я ходжу ж по Дунаю...» [17]), веснянках та купальських піснях.

Для аналізу сюжетів «спалювання» (зустріч сонця під деревом, що «палає») та «потоплення» (купання у «дунаї») зручно рознести їх у часі. Вони мають ознаки як великодніх, так і до купальських подій. З одного боку – ефект «палання»

у перших сонячних променях більш вражає навесні, а «дунай» може вказувати на повінь. До того ж у веснянках сюжету «Подояночка» головна героїня скаче «як рибка по дунаю». З іншого боку в обох варіантах сюжету є купальські елементи та явна шлюбна тематика. Тоді можна змодельовати спільний (з «горінням» та «купанням») ритуал шлюбної ініціації дівчини на свято Купала, а можливо і як частина обряду весілля, наступним чином. Оскільки дівчина скоріше за все була прив'язана косою до дерева, то спочатку біля нього зустрічала світанок як освячення Сонцем до моменту охоплення променями верхівки сосни, після цього косу відсікали (начебто вона перегоріла) і йшов ритуал купання як освячення Даною (увечері купатися було неможна оскільки ще була жива Марена). При цьому відбувалась ініціація дівчини до шлюбу, перевід у стан жінки (на відміну від великоднього ритуалу «Подояночка», де проводили лише ініціацію гурту дівчат до шлюбної готовності). Прив'язування до сосни створює цільний образ дівчини-сосни, можливо ув'язненої нареченої (як Красна панна – Зоря), яку на світанку рятує (освячує) сонце (за допомоги молодого: «...я твій голосочок здалека почую»). Ініціація вважається пройденою, якщо дівчина повністю відіграла роль у сценарії, який одночасно реалізується серед богів на небі та на землі. Наречена протягом обряду Купала проходить освячення вогнем та водою, богами сонця та води. Тому і зберіглися в обряді традиційного весілля гільце та проливання водою шляху перед нареченою (імітація дунаю).

Описані події – більш ніж формальний ритуал, це багатоскладова магічна дія з метою чаклування на врожай та щасливу, плідну смію. Свято Купала могли обирати й для викрадання дівчини (за успіху та зустрічі світапнку хлопець за згоди дівчини міг на ній одружитися). При цьому можливо було реалізувати ритуали освячення ранішнім сонцем біля сосни та купання. Таким чином, архаїчний солярний шлюбний обряд відбувався на літнє сонцестояння, а надалі розділився на обрядодії свята Івана Купала та весільні церемонії. А згадування Дону та Дунаю окреслює землі створення сюжету, як території Русі-України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Трегубов Д.Г., Трегубова І.М. Сюжетний аналіз народних пісень із загальною

- формулою «зводитель дівчини». *Культура України*. 2020. №69. С. 46–58.
2. Трегубов Д.Г., Трегубова І.М. Взаємозв'язок формул календарно-обрядової та шлюбної семантики в піснях весняного й весільного циклів. *Культура України*. 2021. №72. С. 45–52. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/13500>.
  3. Пашник С.Д. Сосну підпалили – Галю заміж віддали. Рідна віра. URL: <http://ridnovir.in.ua/index.php/statti/233-sosnu-pidpalyly-haliu-zamizh-viddaly>. (дата зверення: 29.04.2022)
  4. Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. К.: Обереги, 1992. 88 с.
  5. Воропай О. Звичаї нашого народу. Мюнхен: Українське вид-во, 1958. 309 с.
  6. Телеуця В. Весільний обряд українців Придунав'я. *Фольклорстичні зошити (ІКА)*. 2008. № 11. С. 71–84.
  7. Кіндер К. Проблема класифікації танцювальної символіки: образно-семантичний аспект. *Вісник КНУКіМ «Мистецтвознавство»*. 2011. №25. С. 55–62.
  8. Єфремова Л.О. Народні пісні Полтавщини. Київ: Логос, 2016. 752 с.
  9. Гордійчук М. Українське народне багатоголосся. К.: Мистецтво, 1963. 538 с.
  10. Кожолянко Г. Весняне свято Юра-Рая на Буковині. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. №25. С. 96–102.
  11. Пастух Н. Купальські обрядовість та пісенність в українських селах півночі Молдови. *Studia methodologica*. 2014. №38. С. 93–98.
  12. Трегубова Ф.Д., Трегубов Д.Г. Дослідження драматургії первісних хороводів весняного циклу. *Культура України*. 2021. №74. С. 90–97.
  13. Кожолянко Г. Весільна обрядовість українців (витоки, символіка, ідейний зміст). *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. №4. 193–206.
  14. Колесса Ф. Огляд українсько-рускої народної поезії. *Вісник Львівського Університету. Серія філологічна*. 2009. №47. №166–272.
  15. Пашник С.Д. Пісенник. Запоріжжя: РПК, 2022. 60 с.
  16. Глушко М. Опільське весілля. *Міфологія і фольклор*. 2014. №3-4. С. 120–130.
  17. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни Малорусского народа с объяснениями. Т.1. Киев: М.П. Фрид, 1874. 337 с.